

כף הקטורת

פירוש קבלי לספר תהילים
לרבינו יוסף טאיטאצאק

הסדרה לחקר ספרות הקבלה והחסידות: מקורות ומחקרים

עורך הסדרה: פרופ' אבי אלקיים

חברי המערכת:
פרופ' משה חלמיש
פרופ' חביבה פדיה

כף הקטורת

פירוש קבלי לספר תהילים
לרבינו יוסף טאיטאצאק

ההדיר, צירף מבוא, הערות, מקורות ומפתחות
אריה נאמן בן צבי

הוצאת אֶדְרָא, תל אביב

Aryeh Ne'eman Ben Zvi
Pan of Incense
Kabbalistic Commentary on the *Book of Psalms*
Joseph ben Solomon Taitazak

עורכת לשונית: ד"ר אילנה שמיר

עיצוב העטיפה: ד"ר דפנא לוין
ציור העטיפה: 'כף הקטורת' כתביד פריס 845

מסת"ב: 9-4-90042-965-978 ISBN:

© כל הזכויות שמורות להוצאת אֶדְרָא, תל אביב

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע,
לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי – אלקטרוני,
אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט
אלא ברשות מפורשת מאת בית ההוצאה לאור שתינתן מראש ובכתב.

נדפס בישראל תשע"ט – 2018

© Copyright 2018 by Idra Publishing

Idra Press <IdraPublisher@gmail.com>

<http://idra.org.il/>

סידור, עימוד, לוחות והדפסה:

א. אורן הפקות דפוס בע"מ, שד' רוטשילד 109, תל אביב

ההדרת החיבור "כף הקטורת" והמבוא מוקדשים
לעילוי נשמת מור אבי מורי
צבי בן משה ושרה, מאוהבי ירושלים ומבוגיה
אוהב משפחתו ואהוב על הבריות.
נלב"ע ז' באדר ב' תש"ס, יום פטירת משה רבינו
תנצב"ה

תוכן העניינים

פתח דבר.....9

שער ראשון: היבטים היסטוריים ופילולוגיים

פרק ראשון: זמנו ומקום חיבורו של 'כף הקטורת'13
פרק שני: לדמותו של המחבר ולשאלת זהותו.....27
פרק שלישי: כתיבי היד של 'כף הקטורת' וחיבורים נוספים מאת המחבר.....32

שער שני: היבטים רעיוניים

פרק רביעי: הקטורת ותפקידה בחיבור 'כף הקטורת'43
פרק חמישי: תורת הגלגול.....50
פרק שישי: תורת השמיטות.....67
פרק שביעי: משיחיות וחישובי קץ.....85
פרק שמיני: דחיית הקץ בחיבור 'כף הקטורת' ומעשה רבי יוסף דילה ריינה.....96
פרק תשיעי: הדמוניזציה של הפילוסופיה.....110
פרק עשירי: הדמוניזציה של הנצרות.....119
נספח: מזמורי תהילים והקבלתם לצירופי שם ע"ב.....129

שער שלישי: ההדרת החיבור 'כף הקטורת'.....137

ביבליוגרפיה.....739
רשימת ספרות.....741
מפתח עניינים ונושאים.....755
מפתח שמות.....761
מפתח מקומות.....763
מפתח ספרים.....764

פתח דבר

החיבור 'כף הקטורת' על מזמורי תהילים, לרבינו יוסף טאיטאצאק והחיבורים הנלווים אליו, הם חוליה חשובה במעבר בין דור 'הזוהר' וכתובותיו וכן חיבורי 'הקנה' ו'הפליאה' לבין דור כתיבות צפת וגילוייהם. עניינו הרב במשיחיות, בזמני קץ, בגלגולים, בשמיטות, בפילוסופיה, בנצרות, בגלגולי ר' יוסף דילה ריינה, שופכים אור עצום על השפעתו ורוחו בדורות אחריו, שהרחיבו נושאים אלו לכדי תורות שלמות עם דגש מיוחד על המשיחיות שאחרי גירוש ספרד. בשל היעדר העמקה בחיבורים אלו, חסרה הבנה בסיסית בהתפתחות תופעות ואישים שלאחר גירוש ספרד, כדוגמת ר' שלמה מולכו, גם החיבור 'כף הקטורת', והחיבורים הנלווים אליו, לא זכו לעדנה לעדנה – הן בקרב מקובלים והן בקרב חוקרים.

הנה באתי אני למלא חלל זה. זכיתי וההדרתי כתב יד זה והוספתי לו מבוא, מקורות וביאורים והשוואות, ולמרות היקפו ברי לי שלא הגעתי למלוא היקפו ועומקו ועדיין המלאכה רבה מאד, ואומר שהסתפקתי באפשרי ובמועט. כך למשל בנושא המקורות, הצרתי את היריעה לכדי מקורות התנ"ך, קצת מדרשים, 'זוהר' ומאמרי 'המלאך המשיב', אך לא כללתי שאר מקורות קבליים. כולי תקוה שחוליה חשובה זאת תהווה השלמה לביסוס התפתחות הקבלה בדור הגירוש ואחריו. ומדגיש אני שוב כי היקף המחקר הנדרש לגילוי צפונותיו הינו עצום ואנו ממש נגענו בשולי האדרת.

תודות

לספרייה הלאומית בירושלים ובתוכה למכון לתצלומי כתבי יד ולספריית גרשם שלום. לספרייה הלאומית בפאריס, ספריית מוסקבה, לנינגרד, ספריית שוקן, ספריית לונדון, על הרשות להשתמש בכתבי היד שברשותם – התודה והברכה.

פרופ' אבי אלקיים והוצאת הספרים אדרא לקחו על שכמם להוציא לאור חיבור זה. אשריו ואשרי חלקו בבריאות טובה ונהורא מעליא טבא. ולא נח ולא שקט והחזיק את ידי ועודד וברך – אשרי יולדתו. כן עברו על החיבור והעירו הערותיהם החכם השלם פרופ' משה חלמיש מן השמים טוב עין יבורך בבריאות טובה בנחת ובכל טוב. החכם ד"ר רועי הורן עבר בעיון נמרץ על המבוא העיר הערותיו והארותיו ודרכו הנה דרך הקודש בעליה טבא בבהירות בחדות ובחכמה שלמה. ד"ר אילנה שמיר עברה על העריכה הלשונית תבורך מן השמים. ד"ר דפנא לוין עיצבה את העטיפה בטוב טעם ודעת. לאלי אורן המפיק ולכל עובדי הדפוס וההוצאה התודה והברכה שכרכם כפול מן השמים. 'ואין לי אלא לברך את כל העושים במלאכה בברכת המחבר 'וסף יי' עליכם ועל בניכם [תהילים קט"ו י"ד]...אני מברך את את בני בעולם הזה ובעולם הבא ולא זאת בלבד גם לכל הדורות הבאים אחריהם שהם בניכם ברוכים אתם ליי'...!

חלק מתורתי בקבלה קיבלתי משני אישים גדולים, אנשי ירושלים המובהקים, שלקחו מיד ה' כפליים בכל חוכמותיה, פרופ' משה אידל ופרופ' יהודה ליבס. הרוצה ללמוד חוכמה ילמד מענוותנותם ודי למבין. ונזכה ויזכו לחיים טובים בכתיבות טובות וחיים טובים להם ולמשפחותיהם. כמו כן ייזכר לטוב פרופ' יום טוב עסיס ז"ל שראה בעין טובה את החיבור בהיותו ראש מכון בן צבי ודאג למלגה להקלדת החיבור מכתב ידי ממש ולכתו המהיר היה אבידה קשה. וכן חב אני תודה לחוקר המובהק הרב פרופ' מאיר בניהו ז"ל שתמיד ראה ועודד כתיבותינו. ותיבדל לחיים הגברת אסתר ששון שהקלידה מכתב ידי את 'כף הקטורת' באהבה ובמקצועיות.

כתיבתי וההדרתי הוקדשה לעילוי נשמת אבי מורי צבי בן משה ושרה איש ירושלים, מבוגיה ואוהביה. אהבתו הייתה מופלאה ולא זכינו להיות במחיצתו הרבה, ולמרות השנים חסרון אבא ניכר.

ולסיום לחיים ולאהבה משפחתי האהובה ואזכיר באהבה בני ביתי אשתי תהילה, בנותיי יראת, מור, צאלה, ובננו צבי ניר משה, שנולד במזל טוב עם סיום ההדרה הראשונית, ולאימא בתיה. כל אשר לנו מאתך הוא ויקוים בך מקרא שכתוב עוד ינובון בשיבה דשנים ורעננים יהיו (תהלים צב, טו).

אריה נאמן בן צבי

ירושלים, בית לחם יהודה [גוש עציון] תשע"ח

שער ראשון

היבטים היסטוריים ופילולוגיים

פרק ראשון

זמנו ומקום חיבורו של 'כף הקטורת'

זמן כתיבת הספר 'כף הקטורת' נתון בערפל היסטורי. ודאי שהמחבר חי בזמן גירוש ספרד (1492), אך חוקרים התחבטו בשאלה האם החיבור נכתב קודם הגירוש, מעט אחריו, או לאחר מספר שנים רב יותר. אציג תחילה דעות של חוקרים ואחר כך את עמדתי שלי בסוגיה סבוכה זו.

לשאלת זמן כתיבת 'כף הקטורת'

גרשם שלום סבר כי ספר 'כף הקטורת' "נתחבר אחרי הגירוש, [אולי באיטליה], וקרוב מאד ברוחו המאגית והאפוקליפטית, ל'ספר המשיב"¹. ובמקום אחר דייק יותר: "יש בידינו ספר אחד, בשם 'כף הקטורת', פירוש על ספר תהילים, [לדאבוננו לא נדפס] שנכתב שש או שבע שנים אחרי גירוש ספרד, על ידי מחבר עלום שם"². גם ישעיה תשבי סבר כי ספר 'כף הקטורת', נכתב שנים מעטות אחרי הגירוש.³

על קביעה זו חזר משה אידל,⁴ אך בשונה מקודמיו הוסיף לה הוכחות מתוכן הספר: "מי נחני עד אדום – זה קבוץ גליות, והוא גירוש אשר בצרפת, מי נחני עד אדום – זה גרוש ספרד, הלא אתה אלהים זנחתני לכל גליות האלה."⁵ גירוש

1 שלום, 'דילה רינה', עמ' קז הע' 13.

2 שלום, דברים בגו, עמ' 205. ובמאמר אחר כתב: "שתי יצירות שנתקיימו בידינו בכתבי יד, משל מחברים עלומי שם, בשנת 1500 בערך, ספר המשיב על התורה, וספר כף הקטורת על תהילים" (הופיע לראשונה ב"דבר", 22.6.1934. נדפס בדברים בגו, עמ' 262-269, הציטוט מעמ' 265).

3 כך כותב תשבי: "בחיבורי קבלה חזיוניים-משיחיים, בולטים שלושה ספרים מיוחדים במינם: ספר המשיב, שנכתב בספרד לפני הגירוש, ספר כף הקטורת, משנים סמוכות אחרי הגירוש" (תשבי, משיחיות, עמ' 53 ושם הע' 156).

4 אידל, 'עיונים', עמ' 195-196, וראו שם גם הע' 57-60.

5 כ"א דף ע"ב. הדגשה שלי.

ספרד מוזכר כאן בפירושו, מכאן שכתובת החיבור הייתה אחרי הגירוש. אך אידל עצמו מהסס בדבר, שכן במקור אחר סמוך לו נאמר: "ואזי גלות ירושלים אשר בספרד, ירשו את משיח בן אפרים"⁶ – ואם כן הרי שיש עדיין יהודים בספרד. ובמקום אחר נאמר: "משבח אני גלות אשר בספרד, שנוהגים ככה, והם הם מאריכים במזמורים אשר לדוד"⁷. לדעת אידל, שני המאמרים עשויים להתפרש כמכוונים ליהודים שעדיין מתגוררים בספרד (האנוסים). ואם כן, חוזרת הנחת המוצא של אידל ותשבי שחיבור 'כף הקטורת' מתוארך לזמן שאחר גירוש ספרד.⁸ ועוד עניין חשוב מזכיר אידל והוא שהטבלתם בכוח של יהודי פורטוגל אינה נזכרת כלל ב'כף הקטורת'.

משה חלמיש⁹ שיער שהמחבר חי בתחילה בספרד והיה עצמו בין המגורשים. חלמיש מרחיב את השערת זמן החיבור מעבר למאה החמש עשרה, אל בין השנים 1499-1529. השערתו מבוססת על כך ש"בידינו כת"י מוסקבה-גינצבורג 921, שהועתק בשנת רפ"ט", והרי ברור שאין זה אוטוגרף.¹⁰ ראייה נוספת לכך שהחיבור גולש עמוק למאה השש עשרה, מביא חלמיש מפירוש למזמור קח פסוק י שב'כף הקטורת', שם הפסוק "עלי פלשת התרועע" מוסב על וניציה או וניזויא. לדעת חלמיש מחבר 'כף הקטורת' מסב פסוק זה על המלחמה בין וניציה לתורכיה הכוללת את הפלישה הגדולה של הצבא הצרפתי לונציה. אם אכן כן, הרי שהאזכור המפורש של מפלת וניציה לא יכול להתקיים לפני 1499. לפיכך קבע את השנים 1499-1529 כמסגרת המרבית למועד חיבור הספר.¹¹ לבסוף אציין את דעתו של אברהם גרוס,¹² המקדים מכולם את זמן כתיבת החיבור, שהיה לפני שנת רנ"ו (1496-1497),¹³ בשל העובדה שלא נזכרת ההטבלה ההמונית בפורטוגל.¹⁴ והוא משער ש"ייתכן שדברים אלה נכתבו לפני 1492".¹⁵ סתם ולא פירש.

6 כ"י א' דף ע"ב-ע"ב ע"א.

7 כ"י א' דף קמז ע"ב.

8 גירוש פורטוגל היה בשנת 1496. גם בקצרת הכסף, פירושו למשלי, לא מוזכרים כלל גירוש ספרד וגירוש פורטוגל, למרות שברור כי הפירוש למשלי נכתב אחרי כף הקטורת.

9 חלמיש, 'היחס לנצרות והאסלאם', עמ' 54-55.

10 עניין זה נלמד מעדות המעתיק. כ"י זה לא עמד כנראה למול עיניהם של שלום ואידל.

11 חלמיש, 'היחס לנצרות והאסלאם', עמ' 55.

12 גרוס, 'גירוש ספרד', עמ' 80-82.

13 זאת לפי חישוב תאריך קץ בחשבון חסר האמר"י רנ"ו כמו בכ"י א' [845] וכמו בכ"י ב' [921].

14 ולפי דברי גרוס צ"ל שנת רנ"ו. חלמיש, 'היחס לנצרות והאסלאם', עמ' 54 הע' 11.

15 אידל, 'עיונים', עמ' 196 הע' 60, ודברי חלמיש לעיל.

16 גרוס, 'גירוש ספרד', עמ' 80-82 הע' 29 בסופה.

ראיות לכתובת 'כף הקטורת' קודם הגירוש

נוטה אני להקדים את הכתיבה לגירוש ספרד, כהשערתי של גרוס לשם ביסוס דברי איעזר בהשוואות פילולוגיות בין כתבי היד. בכ"א' נאמר:

"יצילני מאויבי עז" [תה' יח, יח] – זה גלות בני אדום הרשעה, "ומשנאי כי אמצו ממני" [יח, יט], זה מלכות ישמעל, "יקדמוני ביום אדי" [שם], כלומ' יקדמוני בעת הגלות לשלול שלל. "ויהי י"י למשען לי" [שם], לפרנס אותי. "ויוצאני למרחב" [יח, כ], זה גירוש ספרד, שיוצאני מגלות אדום לגלות ישמעל.¹⁶

מקטע זה, שנזכרים בו מלכות אדום הרשעה ומלכות ישמעל [ללא המרשעת], למדים כי היציאה היא מגלות אדום לגלות ישמעל, והיציאה "למרחב זה גירוש ספרד, שיוציאני אותי מגלות אדום לגלות ישמעל". על פי נוסח זה נראה כי 'כף הקטורת' נכתב אחרי גרוש ספרד, והחוקרים נמשכו אחריו. אך השוואה לכ"י ב' [921] מעלה תמונה שונה, והשינוי נמצא בסוף הקטע: "ויוצאני למרחב... מגלות אדום לגלות ישמעל".¹⁷ נוסח זה כלל אינו מזכיר את גירוש ספרד אלא רק אמירה כללית של יציאה מגלות אדום לגלות ישמעל.¹⁸ יש אפוא מקום להשערה כי המעתיק המאוחר, שזמנו היה בוודאי אחרי הגירוש, הוסיף מידו, או אגב ריהטא, או לחיזוק העניין, ולא ראה פסול בדבר.¹⁹ בקטע הבא נאמר: "קלי אל אלהים ואצעקה" [תה' עז, ב], כשמאסף גלות צרפת, 'קולי אל אלהים, ואזין אלי ביום צרתי' [שם שם, ג], זה גלות ספרד.²⁰ המחבר מדבר על גלויות. בדקדוק לשונו נמצא שגלות צרפת כבר הייתה,

16 כ"א' דף כג ע"א.

17 כ"ב' דף לו ע"ב: "משני ממים רבים, 'פי' מהצרות של גלויות, יצילני מאויבי עז", זה גלות בני אדום הרשעה, 'ומשנאי כי אמצו ממני', זה מלכות ישמעל, יקדמוני ביום אדי, כלו' יקדמוני בעת הגלויות לשלול שלל, 'ויהי יי למשען לי', לפרנס אותי, ויוציאני למרחב, מגלות אדום לגלות ישמעל". בכ"ג' כבכ"א'.

18 על דקדוק המעתיק כבר ראה להלן פרק ג', ולזאת אוסיף: "ואף גם זאת, לעשות מלאכה תמה על ספרך, כולם יכתבו דברים נאים כתיבה ברה כחמה, על כן תמצא סופו נאה מתחילתו" [כ"א' ב' בסופו].

19 תופעה זו מצויה בעוד עניין הנוגע לזהות המחבר, וראו להלן פרק שני 'דמותו של המחבר'. וכבר הזכרתי כי גירוש פורטוגל אינו מופיע כלל, למרות שהמחבר בקי היטב בנעשה סביבו ובעמו.

20 כ"א' דף פז ע"ב, ושם דיאלוג מופלא בין המחבר לה'.

שהרי נאמר "כשמאסף", כלומר שכבר היה, ובגלות ספרד נאמר "ביום צרתי, זה גלות ספרד", ולא גירוש! אין גם כל רמז אחר להתרחשות שהייתה קשורה לגירוש, כלומר שגלות זאת עדיין קיימת וזמנה הסופי טרם הגיע למרות צרותיה המרובים.²¹ ובקטע אחר נאמר: "וימאס באוהל יוסף, ובשבט אפרים לא בחר,

21 בכ"י ב' דף קכא ע"ב: "קולי אל אלהים ואצקה, כשמאסף גלות צרפת, קולי אל אלהים, והאזין אלי, ביום צרתי, זה גלות ספרד".

ברצוני להרחיב את היריעה על יחס המחבר לייסורי ישראל. המחבר, בנדודיו ובמעבריו מספרד לאיטליה ומאיטליה לסלוניקי, חווה את צרותיהם של ישראל. לפי ראייתו ההיסטוריוסופית, כל הסובל עתיד לקבל שכר על ייסוריו, "לכן אשרי למי שסבל גלות וטלטול, מידי האומות, כי עתיד לקבל שכר גדולה מזה" (כ"י א' דף טו ע"א). בהמשך כותב המחבר, כי גוי שעושה טובה לישראל שכרו גדול מאוד. ראייתו את סבלי ישראל מקבלת ממד סמלי הנוצר כדיאלוג בינו ובין האל. כאן באה לידי ביטוי מחשבת התקווה המשיחית שנמצאת כבר מעבר לפתח: "קב"ה עושה כמון שהולך בדרך, וחמו מעיו בצמא, שואל לחבירו הימצא מים לשתות בדרכים האלה, אומר ימצא, אבל עוד מעט, צריך שנלך, עד שמוליך אותך כל הדרך ע"י התקוה, כך עושה קב"ה ע"י התקוה, מוליך את ישראל בכל הדרכים" (כ"י א' דף נט ע"א). התקווה היא המניע והיא כנראה הכוח שמצא המחבר על מנת לשרוד. במקום אחר הוא מבכה מרה את ההרוגים והמתים: "כל זבת, וכל הרוג, ומת מיתה משונה, מיתה חטופה, בין בימים, בין בנהרות, ובין ביערות, ובין בשדות, ובין בהרים, כל הנשמות יתפורו, מי לכאן ומי לכאן, בכל מקומות הארץ, אל שר הארץ, ואל שר הימים, ואל שר היערות" (כ"י א' דף צח ע"א). האם המחבר התכוון לפרעות ביהודי ספרד בשנת רל"ד (1474) ולייסוד האינקוויזיציה בשנת רל"ח (1478)? בראשית נובמבר 1481 (רמ"א) הועלו על המוקד מאות יהודים (בער, תולדות היהודים, עמ' 364-432), ובשנת רמ"ג (1483) גורשו היהודים מאנדלוסיה (שם, עמ' 410). בקטע הבא רומז המחבר על העלאתם למוקד של אחיו על ידי שונאי ישראל: "כי חמת אדם תודך" [תה' עו, יא], אלו שמתו, ונהרגו, ונצלבו, ונשרפו, ע"י חמת אדם, והם זרע אברהם ויצחק" (כ"י א' דף פז ע"א). וראו בהרחבה על יחס של המחבר לנצרות בפרק העשירי.

בקטע אחר מעלה המחבר את אלה שעונו ונשרפו, כנראה על ידי אינקוויזיציה, למדרגת מקדשי השם. הם יושבים במקומם של עשרת הרוגי המלכות ומכאן מעמדם הרם. אי אפשר שלא לחוש את זעקתו וכאבו בראותו את אחיו סחופים ודוויים בלחץ הגלות: "אספו לי חסידים, כורתים בריתי עלי זבח" [תה' נ, ה], שהם עשרה הרוגי מלוכה, בראש כל הקדושים, אשר הקדישו גופם ליי, והעלו עולה ליי, והנה הם מובאים כרגע, לפני המלך יי, וצועקים כלם פה אחד, יחי המלך יי לעולם" (בכ"י א' דף סא ע"א: "יחי המלך לעולם יי", וגרסתי כפי כ"י ב' מזמור נ' ה'. המחבר מודע גם לנאוסים, אלו שמלאו פיהם שקר, אבל בלבם נשאר יי יהודים נאמנים. אין הוא מוציא אותם מכלל ישראל, אלא מחזק אותם: "אשר פיהם דבר שווא, וימינם ימין שקר" [תה' קמד, ח] ר"ל האנוסים נאנטו, ודברו בפיהם דיבור של שווא, ונידונו בימין של שקר, שהם האומות, אבל בלבם היה אמונתם, באמת הוא התורה" (כ"י א' דף קנ ע"א). על מעלתם והידעיה כי מותם לא היה לשווא, שכן הם משמשים סניגורים בן עדן, אנו לומדים מהקטע הבא: "ברצח בעצמותי, חרפוני צוררי" [תה' מב, יא], ואולם כי מזמור זה, מגלה רזין רבים, גם סבת הגלות, וגם סבת הנרצחים והממותים, מיתות רעות ומשונות, בשדות וביערים, ובימים ובהרות... הביא המשורר... כאיל תערג... משמע כי כאשר הצביים והאילים, כלם מתקבצים במים ובהרות, במקום שיש אפיק, שהוא מכאן ומכאן מים, ויובש בנתים, כך מתקבצים כל נפשות ההרוגים, והממותים במיתה רעה וחטופה, בנהר אשר בג'ע בשערים, והם לשם בהמיה

זמנו ומקום חיבורו של 'כף הקטורת'

אלו השתי גליות, שהם צרפת הוא אשכנז, וספרד²². המחבר מזכיר שתי גלויות, גלות צרפת שהיא אשכנז²³ וגלות ספרד, ואין שום אזכור של גירוש למרות שזמנו קרוב.²⁴

בקטע אחר מזכיר מחבר 'כף הקטורת' שלושה גירושים, וסותם דבריו, אך אלו מתבארים במקום אחר: 'ישאו נהרות דכים', יש הנה שלשה פעמים נהרות, ע"ש שלושה פעמים נהרות, ע"ש שלושה גירושים גדולים, במלכי אדום שבהם מדוכים ישראל".

מזמור צ"ג בתהילים מתפרש כולו על ידי המחבר כפרק משיחי. המילה נהרות מופיעה בו שלוש פעמים, ולדעתו נרמז לשלושה גירושים גדולים. על איזה גירושים המחבר מדבר? דבר זה מתבאר:²⁵

"אדני שמעה בקולי" [תה' קל, ב] שאני צועק אליך, והוא הראשון לגליות ולגזרות, אשר בצרפת ובאשכנז, ובאיגלאטרא, "אם עוונות תשמור" [קל, ג], אתה שומר בעת צרות אלו, ועם אבותינו. "אדני מי יעמד" [שם], בנסיון הרבים, איך יעמדו בנסיון, אך עומדים באיטליא, ובפראנסה רובם לא עמדו בנסיון, ויתערבו בגוים עד כי יבא אליהו.²⁶

גדולה, בבכי ובילה, ושואלים דין מאלהים, שהוא בית דין של מעלה" (כ"א' דף נח ע"ב). נדמה לי שהדברים עומדים בפני עצמם, בהמייתם הגדולה, וכל המוסף גורע.

ברצוני לסיים בקטע מזעזע ומרגש ומיוחד, שבו המחבר מתאר מציאות שכנראה היה שותף לה או בעדות ראייה או בפועל ממש: "סבוני כדבורים" [תה' קיח, יב] ברה"ה [בראש השנה] שמקטרגים עלי בדבריהם, שמגידיים חטאים כדי ליקח רשות, מהאל יתברך לרעת אותי בקוצים ובאש, והם השרפות, והגזרות, והשמדות, אשר בכל דור ודור בגלות הגויים. 'בשם יי כי אמילם' [שם], אין לי עוד דבר, שאלבש את נפשי, כי אם בשם יי ולצעוק אותו בצרות, ולמות, ושם יי החי עמדי, בסוד 'שמע ישראל, יי אלהינו, יי אחד' [דב' ו, ד] "כ"א' דף קיט ע"ב).

22 כ"ב' דף קטע ע"ב. ובכ"א' דף צד ע"א הנוסח הוא: "שהם צרפת ואשכנז וספרד".

23 לפי כ"א' מדובר על שלוש גלויות נפרדות צרפת, אשכנז היא גרמניה וספרד

24 גלות צרפת מוזכרת בפירוט גם בקטע הבא: "ולאמים בארץ נתחם סלה" [תה' סז, ה], ונראה כי בגלגול נר מלכות זה, מתחילים הגירושים בישראל, כמו הגירוש הראשון אשר בצרפת [כך לפי כ"ב' וכ"א' ג'. לפי כ"א' הגירוש הראשון של צרפת], שיצאו כפליים מציאת מצרים, ובעונות אימה חשיכה נפלה עליהם, כי רובם נאספו, מי לדבר, מי לרעב, ומי לחרב". (כ"א' דף עה ע"ב, וכן שם דף עה ע"ב למטה). בצרפת אנו מוצאים שני גירושים, הראשון ב-1306 והשני ב-1394 שבו סולקו רוב היהודים מתחומה (א"ע, כרך כח טורים 952-957).

25 כ"א' דף קג ע"ב; כ"א' ג' "שלושה גירושין". בכ"ב' ב' דף קמג ע"ב: "ישאו נהרות דכים, יש הנה ג' נהרות, ע"ש ג' גרושים גדולים במלכי אדום, שבהם מדוכים ישראל.

26 כ"ב' דף קלט ע"ב. בכ"א' א' איטליה אינה נזכרת: "אשר בצרפת, ובאשכנז, ובאיגלאטרא, אם עוונות תשמר יי'... בנסיון הרבים, איך יעמדו בנסיון, אך עומדים בנסיון, גם טף ונשים,

גזרות והגליות הנזכרות כאן הן צרפת, אשכנז היא גרמניה, ואיגלאטרא היא אנגליה [בשנת 1290]. אין פה אם כן שום התייחסות לגירוש ספרד! וכך בכתבי היד האחרים. על כן נראה כי כתיבת 'כף הקטורת' הייתה לפני הגירוש.²⁷ קטע המעייד לכאורה על כך שהחיבור נתחבר לאחר הגירוש הוא: "מן המיצר קראתי יה' [תה' קיה, ה], פי' מתוך צרות הגליות, ענני במרחב יה', זה גירוש ספרד, עוד פירשו כל רוחב החמשה עשר דורות של המלכים, עד שנשלם אור הלבנה".²⁸ והנה בכ"י ב' נאמר: "מן המיצר קראתי יה, פי' מתוך צרות הגליות, ענני במרחב יה', פי' כל רוחב הט"ו דורות של המלכים, עד שנשלם אור הלבנה".²⁹ קשה להניח שאם גירוש ספרד כבר אירע הוא לא היה נזכר, או שהמעתיק היה משמיט אותו. אם הגירוש אינו נזכר, הרי שבמקור לא היה כתוב גירוש ספרד, ומילים אלו בכ"י א' הן תוספות של המעתיקים.

בקטע הבא, בדרך אגב, אנו שומעים על זמן כתיבת כף קטורת:

ומה שנארע לאבימלך, יארע לאותו מלך ישמעל, שיקום בעיתים ההם, אדום יבא עליו... ואם אינך משיב את היהודי האלה לארצם, דע כי מות תמות, אתה וכל אשר לך, ואזי גלות ירושלים, אשר בספרד, ירשו את ערי הנגב,³⁰ ועלו מושיעים" [עוב' א, כ-כא].³¹

ניכר כי המחבר מצפה לגאולת גלות ספרד, שהרי הוא מצטט מהנביא "גלות ירושלים אשר בספרד". משמע שעדיין גלות זו קיימת. גם בפירוש הבא מצויה

מקדשים שמו של קב"ה, אפי' תינוקות, אך באינגלאטרא, ובברטנייא, רובם לא עמדו בניסיון, ויתערבו בגויים, עד כי יבוא אליהו ז"ל".

27 גירוש צרפת מוזכר גם בקטע הבא בכ"י א' דף קיא ע"א: "ומארצות קבצם, רמזו הנה אל הגליות בגירושים, וזה הוא גירוש ראשון, אשר עתיד להיות, אשר היה לצרפת". עד כמה המחבר היה קשור לסבל של עמו תעיד האמירה הבאה: "וכן רמזו הנה המשורר, אל הגליות העוברים ימים ונהרות, וכמה מהם ניצולים, וכמה מהם יאכל הים, והעת ההוא יקרא קבוץ גליות, והם סוד הקצים" (שם, ע"ב).

28 כ"י א' דף קי ע"א. בכ"י ד' דף 138 ב למטה נאמר: "מן המיצר... ענני במרחב [נקוד מעל במרחב] יה', זה רמז גירוש ספרד". במרחב בגימטריה 252 רנ"ב, היא שנת הגירוש, ודומה ללימוד 'ברן יחד כוכבי בקר' [איוב ל"ח ז'] שנה זאת מובאת כשנת גאולה ראו ספר 'הפליאה' הקדמה דף ז' 'וכל זה אדה"ר גרם ונחסר הו"ו מיעקב עד בא רוב י"ה ממשלת הכתר הם חמשת אלפים ור"ן אז קודם הר"ן ינתן הו"ו ליעקב' וכן שם עמ' י"ג ועמ' ט"ו.

29 כ"י ב' דף קסה ע"א.

30 בכ"י ב': ארץ הנגב.

31 כ"י א' דף עב ע"ב, מזמור ס"ב יב', ובכ"י ב' דף 102 ב אותו לשון בדיוק. ועיינו גם אידל, 'עיונים', הע' 60.

זמנו ומקום חיבורו של 'כף הקטורת'

התייחסות לגלות ספרד הקיימת ונוהגת מנהגיה, בזמן ראלי ולא בזמן היסטורי לשעבר.

"מנחת ערב" [תה' קמא, ב], להודיע כי כאשר מנחת, "כף אחת עשרה זהב, מלאה קטורת" [במד' ז, יד], היה ערב לפני קב"ה, כך מזמורים הללו,³² הם ערבים לפני קב"ה, ובפרט המזמור אותם בערב שבת, וכן כל³³ מנחה ומנחה, שאומרי' מזמור אחד, מה נחמד ומה נעים, שבת אחים גם יחד, שהוא המזמור והקדיש, משבח אני גלות אשר בספרד, שנוהגים ככה, וכן הם מאריכים שהם לדוד.³⁴

לשון ההווה, "משבח אני גלות אשר בספרד", מעידה כי בזמן כתיבת 'כף הקטורת' גירוש ספרד היה בבחינת עתיד.

לסיום אציג אמירה מ'כף הקטורת' שממנה משתמע בבירור כי הכתיבה הייתה אחרי הגירוש: "מי יובילני עיר מצור, מי נחני עד אדום" [תה' ס, יא], זה קיבוץ גלויות, והוא גירוש אשר בצרפת. 'מי נחני עד אדום', זה גירוש ספרד.³⁵ מכאן ברור שזמן הכתיבה היה אחרי הגירוש. נוסח זה נמצא בכל כתבי היד. הסבר אפשרי הוא שמדובר בשגיאת המעתיק, שכן הכתיבה הראשונה שלנו היא משנת 1529-רפ"ט, אחרי הגירוש. הסבר אחר קושר את הפרעות ביהודי אנדלוסיה בשנת 1473-רל"ג, ולאחריהם גזירת הגירוש מאנדלוסיה ועליית האינקוויזיציה.³⁶ המחבר, שכנראה חווה גזירות אלו ובעקבותיהן יצא מספרד, חש את עוצמתן ההרסנית, ובעיניו זה היה הגירוש והרס התורה, והשמד, ומה שבא בעקבות כך.³⁷ עוד אפשר לומר, כי מהלשון נראה כי יש פה הוספה, שהרי

32 בכ"י ב': "האלו".

33 כ"י ב': "בכל".

34 כ"י א' דף קמח ע"א. בכ"י ב' דף רב ע"ב אותו נוסח בדיוק, ועיינו אידל, 'עיונים', הע' 60. עוד על המנהג לומר בערב שבת מזמורי תהילים ראו חלמיש, הנהגות קבליות, עמ' 207 ושם בהע' 714 הזכיר מקור זה מכף הקטורת, דף 147ב לפי סדר ספירתו ולפי סדר ספירתי [המהדיר] דף 148א.

35 כ"י א' דף עא ע"א. כך גם בכ"י ב' דף קב ע"א (הדגשה שלי).

36 ראו בער, תולדות היהודים, עמ' 390-435. בקטע הבא בכ"י א' דף צו ע"א יש לכך רמז: "יכרסמנה חזיר מיער [תה' פ, יד], שהוא עשו הרשע, ובעוד כי הם טובים לבם בארצו, בתלמוד תורה, בא זה החזיר, הטמא, המשוקץ, ומגרש והורג ועושה משפטים ודינים". כ"י ב' דף קלב ע"ב אותו נוסח בדיוק.

37 עניין זה אני אומר בזהירות מרובה, שכן הדעה נותנת שמקורו בקסטיליה ולא באנדלוסיה, כי שם מקורו של ספר המשיב. יותר נראה שמדובר בטעות המעתיק.

המחבר כבר פירש זאת על גירוש צרפת, וההוספה ללא מילת קישור אינה אופיינית למחבר שמדקדק בזה, ועדיין צריך עיון.

מניתוח המקורות ומההשוואות הפילולוגיות נראה כי 'כף הקטורת' נכתב לפני גירוש ספרד, שכן אין אזכור של הגירוש בכתב היד הראשוני. לדעתי הספר נכתב בין השנים רמ"ה-1485 לר"נ-1490. דעה זו מאוששת גם מניתוח תאריכי הקץ שיבוארו להלן.³⁸ אפשר גם לשער שתחילת כתיבתו הייתה אכן בספרד ונמשכה אחרי הגירוש, וכנראה שעדיין המושג "גירוש ספרד" לא היה רווח.³⁹

מקום כתיבת 'כף הקטורת' ועוד על זמנו

דבר ברור הוא כי הספר נכתב בארץ מוסלמית מהטעם ששנאתו לנצרות מוחצנת וברורה למדי, ללא שום הסתרה.⁴⁰ שלום חשב שאולי נכתב באיטליה,⁴¹ אך השערה זאת יורדת מן הפרק, שכן המחבר מזכיר את איטליה כבדרך אגב: "אדני מי יעמד' [תה' קל, ג] בנסיון הרבים, איך יעמדו בנסיון, אך עומדים באיטליה".⁴² יותר נראה לומר שעבר שם בדרכו למקומו באימפריה העות'מאנית, כנראה סלוניקי או ביזנטיון.⁴³

אזכור גלות ישראל אשר בישמעל מצוי במספר קטעים ב'כף הקטורת', ודרכם אעלה על עקבות מקומו ומקום מושבו וכתובתו. בקטע הבא המחבר מבכה את המצב האיום שבו נתונה התורה במקום הימצאו:

"האירה עיני פן אישן המות" [תה' יג, ד], בתלמוד תורה, כי בגלות אדום היה⁴⁴ לי אור מצד התלמוד תורה, אבל בגלות

38 בפרק השביעי.

39 ראו חלמיש, 'היחס לנצרות והאסלאם', עמ' 54-55.

40 עניין זה מתברר בהקשר לישו ויחסו אליו וראו בהרחבה בפרק העשירי.

41 שלום, 'דילה ריינה', עמ' קז הע' 13.

42 כ"י ב' דף קלט ע"ב.

43 ראו אידל, 'עיונים' הע' 60; חלמיש, 'היחס לנצרות והאסלאם', עמ' 54. כמו כן הוא מזכיר את וונציה אך כבדרך אגב ולא כתחום התיישבות: "על אדום אשליך נעלי' [תה' קח, ט] כלומר לעוני, 'על פלשת אתרועע' [שם] שהוא ויניזיא" (כ"י א' דף קיב ע"א וכ"י ג': "שהוא וינסיא").

44 כ"י א': "איה", ובכ"י ב': "היה", ונראה נוסח מתוקן יותר.

זמנו ומקום חיבורו של 'כף הקטורת'

מלכות ישמעל, שאין תלמוד תורה האירה⁴⁵ עיני, שתעורר אותם
בתלמוד תורה, ולא ישתכח תורה מישראל, ... "גל לבי בישועתך"
[תה' יג, ו], כי בגלות מלכות ישמעל, ישועה מקרבת לבוא.⁴⁶

המחבר חושש שמא תשתכח התורה מישראל, ועושה הקבלה בין גלות אדום,
ששם היה לו אור מצד התלמוד תורה. נראה כי הזיכרונות הטובים של שפע של
אור תלמוד תורה מציפים אותו, והוא נזכר בארץ הולדתו, ספרד, שם התורה
הייתה נפוצה ורבה וכללה אנשי תורה וחוכמה,⁴⁷ ובהתגלגלו ל"גלות מלכות
ישמעל" מוצא הוא עזובה תורנית רבה והתורה עדיין לא נפוצה ויש צורך
בחיוזקה. מבחינה היסטורית מתאים הדבר למצב ששרר באימפריה העות'מאנית
באמצע המאה החמש עשרה, עם התפוררות הממלכה הביזנטית. התורה תפסה
שם מקום נכבד רק כשהגיעו אליה גלים של גולים מספרד שהחלו לבסס את
קהילותיהם החרבות.⁴⁸ גם מהאמירה "ישועה מקרבת לבוא, בגלות ישמעל"
למדים כי מקומו היה ברחבי האימפריה העות'מאנית.

בקטע אחר נאמר: "בך י"י חסיתי, אל אבושה לעולם" [תה' עא, א], הואיל
וחסיתי בך, אינו דין שאבוש לעולם, 'בצדקתך תצילני' [שם, ב] בגלות אדום,
'ותפלטני' – שתתן לי פליטה בגלות ישמעל".⁴⁹ המחבר מבקש את חסותו של
ה' – "תתן לי פליטה בגלות ישמעל, שהמקום הזה שבו אני נמצא יהיה לי
לפליטה גדולה".⁵⁰

- 45 בכ"י א': "האירא", ותיקנו לפי כ"י ב'.
46 בכ"י א': "ישועה מקרב לבא", ונקטתי לפי כ"י ב' דף יט ע"א. על יחסו הפרובלמטי, אך המתון
מעט, כלפי ישמעל ניתן ללמוד מהקטע הבא: "צילני מאויבי עז, זה גלות בני אדום הרשעה,
'ומשנאי כי אמצו ממני', זה מלכות ישמעל" (כ"י א' דף כג ע"א). על שנאתו לאדום ראו כ"י א'
דף כו ע"ב: "זה בזמן ובעת, שיתן נקמתו באדום, ביד עמו ישראל", וכן בכ"י א' דף ל ע"ב.
47 ראו מערכת האלהות ושם הקדמת ר' יהודה חייט, לפירושו מנחת יהודה, על מערכת האלהות:
'ואני יהודה בן לאדוני ... ר' יעקב חייט ע"ה בהיותי בספרד טעמתי מעט דבש ואורו עיני...'
48 עיינו רוואניס, תוגרמה, ח"א, עמ' 43-90. חשוב להדגיש כי גלי ההגירה לאימפריה העות'מאנית
החלו עוד לפני גירוש ספרד, וראו הקר, עליית יהודי ספרד, עמ' 105-156, שם דן המחבר
בהרחבה על עליית יהודי ספרד לארץ ישראל באמצע המאה הט"ו, ובתוך כך הימצאותם ברחבי
האימפריה העות'מאנית והתיישבותם שם בין השנים קנ"א-רנ"ב (במיוחד בעמ' 115-117).
על מצב התורה ועל שפלותה ניתן ללמוד מאיגרת סתרים לרבי אברהם הלוי, שבה מדובר על
זקן אנונימי מופלא ושם עדות על מקומות התפילה של היהודים ששכנו בתוך מרתפים. על
כך הקר, 'מגלת סתרים'.
49 דף פ ע"א. בכ"י ב' בנישני קל: "בצדקתך תצילני ותפלטני", תצילני בגלות אדום, ותתן לי פליטה
בגלות ישמעל".
50 מהקטע הבא בכ"י א' דף קלה ע"ב ניתן ללמוד כי המחבר עבר מארץ נוצרית לארץ מוסלמית:
"אויה לי כי גרתי משך" [תה' קכ, ה], כלומר שגרתי בארצות הגויים, אשר יקרא שמך סמאל

בקטע נוסף מצויים עוד פרטים על זמנו ומקומו של המחבר: "ועוד מלך שיקום באחרית הימים, אשר יאכל כל מלכים האלה, עוד מלך יקום תוגרמא, שיאכל אלו ואלו, וזה ילחם עם אדום, והוא מנצח תדיר, אך בסוף הימים הוא לא ינצח, כי הוא נצוח, ואזי י"י יציל ישאל מכל צרה וצוקה"⁵¹.

האם מלך תוגרמא הנזכר כאן הוא רמז לאחד הסולטנים העות'מאנים שפעל במאה החמש עשרה? המחבר מזכיר מלך שיקום וילחם עם אדום "והוא מנצח תדיר". הסולטן מהמט השני, ששלט באימפריה העות'מאנית בשנים 1451-1481, כבש באביב 1453 את קונסטנטינופול מידי הביזנטיים⁵² ונתן כתב ישיבה ליהודים. ייתכן כי זו כוונתו הקונקרטי של מחבר 'כף הקטורת'. ברם, כמה שנים אחר כך, בשנת 1480, הסולטן אזור מלחמה גדולה נגד האי רודוס ושם ניגף,⁵³ וייתכן שלכך התכוון מחבר 'כף הקטורת' באמירה: "אך בסוף הימים הוא לא ינצח". ואם כן, יכולים אנו להבין מדוע ישנה צפייה עצומה לגאולה משיחית. הסולטן מהמט השני מת בפתאומית בשנת 1481. האם יש מקום להשערה כי הסולטן הגדול, זה שהכריע את האימפריה הביזנטית הנוצרית השנואה, הוא הדמות המשיחית הנלחם מלחמות והמשחרר ארצות? אם אכן כן, הרי יש להקדים את זמן כתיבת 'כף הקטורת' לשנת הר"מ-1480, כ-12 שנה קודם הגירוש מספרד. דעה זאת נראית רחוקה, אם כי תחמנו את השנים בין שנת הר"מ לשנת הר"ן-1490, ומתיאור הקהילות בארצות התוגרמא ניתן לשער שהיו עדיין בשלבי התאוששות. מכל מקום נראה כי הכתיבה הייתה במחצית השנייה של העשור השמיני, בין השנים 1485-1490.⁵⁴

עליהם. 'שכנתי עם אהלי קדר' [שם], פי' שכנתי השכינה, עם אלהים שחורים שהם כאהלי קדר, ולכן הגויים כלם שחרות על ראשם, לרמוז לסמאל אלוההם, שר החשך והשחרות, וישמעל לבן בראשו לרמוז אל הלבנות עם השחרות, שהוא התורה ובזכות לבנות ושחרות התורה, ינצלו ישראל מתחת יד, כל כח שתי גוונים האלה לבן ושחור, שהוא אדום וישמעל". המחבר המתייחס ללבוש שהיה נהוג אצל הנוצרים והמוסלמים; הנוצרים שאלוההם שחורים לכן בגדי כמורתם שחור וכיסוי ראשם שחור, שבוה מוצא המחבר סמל דמוני לסמאל אלוההם. ניתן לראות את היחס הקשה של המחבר כלפיהם. ולעומתם הישמעל לבן בראשו, שזה רמז ללבנות ושחרות, כלומר למצב שפיר יותר.

51 כ"י א' דף קיב ע"ב.
 52 רוזאניס, תוגרמה, ח"ב, עמ' 20. מלחמות נוספות היו בשנת 1460-ר"כ [שם, עמ' 34], ובשנת רכ"א כבש ארצות רבות.
 53 שם, עמ' 37.
 54 עוד הוכחה להיותו במלכות ישמעל אנו למדים מהאמירה הבאה: "את חקיך אשמר, אל תעובני עד מאד" [תה' קיט, ח], פי' אל תעובני עוד בגלות ישמעל, 'עד מאד', שכן שם המשוגע מאד מאד, כי גלגל הגלילות מתגלגל שמה" [כ"י א' דף קכא ע"א; כ"י ב': "כי גלגל הגלילות", וכ"י ג' ככ"י א']. ברור לגמרי שהמחבר נמצא בארץ מוסלמית. המשוגע הוא כינוי קבוע למהמט.

זמנו ומקום חיבורו של 'כף הקטורת'

הנהגה רמזו היסטורי נוסף שבו מצוי השם מהמט וגם זמני קץ היכולים לשפוך אור על זמן ומקום הכתיבה:

וזה סוד, "ואת בריתי אקים" [בר' יז, כא], ויש לשאול, מה ענין כל כך אריכות דברים, אבל בהיות כי, "ויעל אלהים מעל אברהם" [שם, כב], שבסיבת מעילת אברהם אשר מעל, לאמר "לו ישמעל יחיה לפניך" [שם], הו"י שהוא מדת הדין, עלה במעלה, בסוד מאד מאד, והוא סוד אדם העליון החצוני, ואדם התחתון הנקרא מאמד,⁵⁵ וממשלתו כחשבון⁵⁶ מאד מאד, והם תשע מאות לחשבוננו, ובמועד הזה, שהוא שבעה עשר שנים בשנה האחרת, הוא השנה שנתנבאו הנביאים, "והיה באחרית הימים" [יר' מט, לט], כלומר באחרית השנים של הגלות, ובסוד המעל שמעל אברהם לאמר, "לו ישמעל יחיה לפניך", נהיה עמל גדול לקב"ה, בסבת ממשלת ישמעל, שהוכרח⁵⁷ להאריך כ"כ גלותם של ישראל.⁵⁸

בתחילה המחבר דן בסיבה ההיסטורית שבעטיה עלה כוחו של ישמעאל: המחבר תולה זאת בטעותו של אברהם ששאל שלא כהוגן, עד כדי מעילה. בכך גרם אברהם לעליית כוחו של ישמעאל, לדחיית הגאולה, ולהשלטת מידת הדין. הרמזים ההיסטוריים הם "חשבון מאד מאד". נראה כי כוונתו לגימטריה עם הכולל, כלומר ל-45 [=מאד] ועוד 45 [=מאד] עם הכולל (כלומר עם ספירת עצם התיבה מאד פעמיים) והרי הם 92 כמניין "מחמד".

מיהו אם כן זה שעליו כותב בעל 'כף הקטורת'? ברצוני להעלות שלוש השערות. האחת, שמדובר על מחמד באופן כללי, דהיינו סולטן מוסלמי באשר הוא. זאת האפשרות הפחות סבירה, שכן מהתבוננות בקטע נראה שמדובר על דמות ממשית. נשארו שתי אופציות היסטוריות, האחת הסולטן מהמט השני, ששלט בין השנים 1451-1481 ועליו דובר לעיל, או שמדובר בבנו, הסולטן

בדקדוק דבריו נלמד שקהילות ספרד – הגליות – מתחילים להגיע לשם. ראו הקר, 'עלית יהודי ספרד', הע' 152, וכן בער, תולדות היהודים, עמ' 390, ועיינו גם כ"א' דף קט ע"ב: "וי"י עזרני במלכויות אחרות".

55 בכ"א' בבירור, בכ"י ב' בבירור, בכ"י ג' בבירור גם מחמד. (ההדגשה שלי)

56 בכ"י ב': "בחשבון".

57 כ"י ב': "שהוצרך".

58 כ"א' דף פו ע"ב, מזמור עה.

באיזיד השני המכונה האל-סופי, החסיד, ששלט בשנים 1481-1512. שתי האפשרויות טובות, אם כי הן נוטות לסולטן מהמט, שכן שמו נזכר וגם ברמז. ציון הזמן, "והם תשע מאות לחשבונו", כלומר לחשבון הספירה המוסלמית,⁵⁹ הוא שנת הרפ"ב-1522. במקומות אחדים מזכיר המחבר כי ארבעים שנה הם ההפרש בין גאולת חוץ לארץ לגאולת ארץ ישראל, "ולהודיע, כי תחיית המתים של ארץ ישראל, קודם ארבעים שנה, מתחית המתים מחוצה לארץ, כנרמז וכנרשם במקומו",⁶⁰ וכן "מזמור שיר לי"י שיר חדש' [תה' צח, א], זה השיר החדש, מיוסד בתחיית המתים בני חוצה לארץ, שיהיה ארבעים שנה אחרי התחייה מארץ ישראל".⁶¹ לפי החשבון, צריכים אנו להוריד כארבעים שנה משנת רפ"ב, וכך מגיעים אנו לשנת רמ"ב-1482, תחילת סולטנותו של באיזיד השני, שכנראה נתלו בו תקוות רבות. נראה אם כן כי דעתי על זמן הכתיבה בין השנים הר"מ להר"ן מקבלת חיזוק נוסף.⁶²

עוד רמזים לזמן כתיבה זה: המחבר מזכיר את מגפת הדבר והחורבן שנלווה אליה:

"אשמרה לפי מחסום, בעוד רשע לנגדי, נאלמתי דומיה" [תה' לט, ב-ג], זה המזמור מיוסד, על אודות שעת המות, שיבא קין שהוא מלאך המות, ולוקח נפשות כל אדם, והרואה אותו נאלם דומיה, שאינו מדבר, ורוב האנשים רואים אותו בשעת המות, ובפרט בזמן הדבר, והוא מלא עיניים, ובכל עין ועין שמביט, הורג אנשים, אפי' מסוף העולם ועד סופו.⁶³

המחבר מזכיר מגפת דבר שהייתה כנראה בזמנו. ואמנם בכרוניקות של אותם ימים, ימי סוף מלכותו של הסולטן מהמט השני, שנת הרמ"א-1481, מצויות עדויות למגפת הדבר שהייתה: "בימים ההם בימי המלך הנ"ל,⁶⁴ היה הדבר הולך

59 שנת ההיג'רה היא 622+900=1522הרפ"ב. מהו השבעה עשר שנים לא נהיר.

60 כ"י א' דף צט ע"ב.

61 כ"י א.

62 זמן זה מקבל חיזוק גם מניתוח זמני הקץ בכף הקטורת.

63 כ"י א' דף נד ע"א.

64 רוזאניס מוסיף [מחמד], וברור הדבר לפי השתלשלות העניין בספר דבי אליהו מאת א' קפשאל, וראו ההערה הבאה.

זמנו ומקום חיבורו של 'כף הקטורת'

וגדל בקוסטידינא, מנפש ועד בשר כלה, כל עץ לח, וכל עץ יבש, לא תכבה להבת שלהבת".⁶⁵

מחיבור העדויות נראה כי מדובר במגפת דבר קשה שפשטה באותם הימים בקוסטידינא [היא קושטא היא קונסטנטינופול], וכנראה בערים אחרות, אולי בסלוניקי, שהמחבר כפי הנראה ישב בהן. עדויות נוספות, בימי הסולטאן ביאזיד השני ובימי ר' אליעזר קפשאל, אנו מוצאים ביחס לקראים. עדת הקראים ישבה בקושטנדינא, ואדרינופלא,⁶⁶ שבאותם ימים הייתה בשפל המדרגה. מרביתם שקעו בבורות, ותורה ידעו רק מתי מעט.⁶⁷ ככלל אנו מוצאים התנגדות של גדולי החכמים לקשר חברות עם הקראים או ללמדם תורה, אך היו כאלה מבין חכמי קושטנדינא שלימדו אותם תורה ומדעים,⁶⁸ ובהם הצדיק ר' מרדכי כומטיאנו, והוא העמיד תלמידים רבים מאדרינופלא.⁶⁹ כך בספר דבי אליהו:

בימים ההם, חי בקוסטנטינופולי ר' אליעזר קפשאל, וגם שמו ראוי להיזכר לטובה, יען אשר לא נמנע עם קצת חבריו, מללמד דעת את בני הקראים..., וכן הורה הזקן, מהר"ר אליה הלוי זלה"ה, ומהר"ר אליעזר קפשאל, שהיו חסידים ומופלגים, ובעלי הוראה, והיו מלמדים בני הקראים, תורה שבעל פה.⁷⁰

- 65 דבי אליהו, עמ' 9, המצוטט אצל רוואניס, תוגרמה, ח"א, עמ' 40. בכף הקטורת, כ"א א' דף נב ע"ב, כותב המחבר על "אלו המצחקים בקוביות, וכל כיוצא בזה". רוואניס, שם עמ' 49-50 מביא כרוניקה מתוך כ"י הנמצא בבבליותיקא בפטרסבורג [שם הע' 20], המדברת נגד המשחקים בקוביה: "המשחק בקוביה, מכתו טריה, ואחריתו שאיה, יקולל בשערים, יפור ממנו, ומורד בקונו". תיארוך הכתיבה הוא י"ד כסלו רמ"ט-1489. עוד עדויות למגפה, או דרך להינצל ממגפה, בכ"א א' דף קא ע"ב ובדף כב ע"ב. עוד על מגפה בכ"י ששון 559, קערת הכסף, עמ' 204: "חמת מלך מלאכי מות' [משלי ט"ז יד'], זה כשיש להב"ה [להברוך הוא] חמה על העולם מפני מעשיהם הרעים, שולח מלאכי מות שהוא המגפה". עוד על המצחקים בקוביות, שם, עמ' 209: "איש בליעל כרת רעה [מש' טז, כז], הם אלו שהם סובאי יין, והמצחקים בקוביות, וכל צחוק שיהיה, אפי' כי הוא איש טוב, הואיל ומצחק בקוביות נקרא איש בליעל". וכן שם, עמ' 210: "מה יעשה לך, ע"י הצחוק אשר צחקת בקוביות".
- 66 על הקראים ראו רוואניס, דברי ימי ישראל, ח"א, עמ' 47-49.
- 67 שם, עמ' 47. דבריו לקוחים מדבי אליהו.
- 68 כך מובא בשו"ת רא"ם לר' אליהו מזרחי סימן נ"ז, וכן רוואניס, תוגרמה, ח"א, עמ' 47-48, הע' 10.
- 69 המפורסם שבהם, ר' אליהו בן משה בשייצי מקושטנדינא, חיבר את הספר אדרת אליהו – ספר המצוות לקראים (ראו רוואניס, שם, והע' 13), וכתב עוד ספרים. למרות לימודיו אצל הרבנים היה קנאי מאוד בדרכי הקראים. חכם נוסף הוא ר' כלב אפונדופולו, שם, עמ' 49.
- 70 דבי אליהו, עמ' 17.

על הקראים אין אנו שומעים בחיבור 'כף הקטורת', אולם בחיבורו 'קערת הכסף' יש עדות שיכולה לשפוך אור על מקומו: "וכסיל יפרוש אולת' [מש' יג, טז], אלו בעלי מקרא, כגון הקראים, שמשרשים אולת לפי דעתם, ולא לפי דעת תורת חכם"⁷¹. וכן: "שחו רעים לפני טובם' [מש' יד, יט], אלו כיתות המינים, כגון הקראים והמפלספים, שחוטאים בדברי תורה, אלו ואלו נשרפין בבית הדשן"⁷². ניתן לומר על סמך עדויות אלו, כי המחבר של כף הקטורת שהה בתוגרמא, כנראה באחת הערים קושטנטינא, אדירנה, או סלוניקי.

71 קערת הכסף, כ"י ששון 559, עמ' 151.
72 שם, עמ' 169.